

Товариства благоустрою в Україні: поняття, чисельність, локалізація (кінець XIX – початок XX ст.)

У статті розглядається окремий вид статутних громадських об'єднань, які функціонували на території Російської імперії, і, зокрема, в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. – товариства благоустрою. Окреслюються основні дискусійні моменти у дослідженні їхнього ініціювання, функціонування та історичної оцінки результатів діяльності, виходячи з положення про вільну участь громадян у різного роду об'єднаннях – одного з основних компонентів формування громадянського суспільства. Наведено кількісні дані, які формують попереднє уявлення про основні райони локалізації товариств благоустрою в Україні.

Ключові слова: громадянське суспільство, громадська організація, товариство благоустрою.

Наукове звернення до досвіду набутого нашими попередниками у сфері організації та успішного функціонування статутних громадських об'єднань, є благодатним ґрунтом для сучасних істориків. Ми маємо майже повні комплекти статутно-звітних матеріалів таких товариств. На їхній основі із залученням інших джерел написані сотні наукових робіт. Разом з тим, науковці, які вивчають проблеми формування громадянського суспільства в Російській імперії, і, зокрема, у 9 «російських» губерніях України, не мають дослідження, яке б у повній мірі представило увесь спектр громадських організацій – основного свідчення реалізації права громадян на об'єднання. Товариства благоустрою були частиною статутного громадського руху, їхнє створення може оцінюватись як прояв індивідуальної громадської самосвідомості, а діяльність – як прогресивна. Актуальність теми зумовлена необхідністю об'єктивного дослідження своєрідного виду громадського об'єднання – товариств благоустрою, які, безперечно, повинні зайняти своє місце у майбутній загальній мережі громадських організацій, діяльність яких відбувалась в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст.

Окреслена тема практично не розроблена в українській історіографії. Товариства благоустрою побіжно згадуються у дослідженнях іншої тематичної спрямованості. Так, українська дослідниця Н. Левченко в контексті розгляду діяльності «громадсько-педагогічних та добродієвних товариств у галузі дошкілля України кінця XIX – початку XX ст.» серед окреслених організацій, у тому числі зазначає наступні товариства благоустрою: Товариство благоустрою селища на хуторі «Валейко» (Київ, 1913 р.), Товариство благоустрою селища Святошин Київської

губернії й повіту (1913 р.) та Товариство сприяння благоустрою окраїни м. Києва за назвою Звіринець (1913 р.) [1, с. 100]. Також, не заглиблюючись у аналіз статутних завдань опосередковано відносить їх до «громадсько-педагогічних та добродієвних товариств». Про один із напрямів у діяльності Товариства з благоустрою селища Липовий гай у Харківській губернії згадує дослідниця Т. Коломієць у роботі «Харківське товариство поширення в народі грамотності» [2, с. 90]. Маємо низку джерел-спогадів сучасників подій початку XX ст., у яких теж констатується, без оціночних суджень, функціонування того чи іншого об'єднання подібного виду. Наприклад, у своїх споминах М. С. Волошина – дружина відомого художника, переповідає один із епізодів свого життя, який був пов'язаний із Товариством курортного благоустрою селища Коктебель [3, с. 148-149]. Єдина публікація, яка присвячена виключно товариству благоустрою, а саме Товариству благоустрою дачного селища Святошина (Київський повіт), написана І. Сушко у науково-публіцистичному стилі, без спроб аналізу та заглиблення в проблему [4]. Явище виникнення та функціонування Товариства автор пов'язує із процесами місцевого самоврядування, а власне Товариство називає «первинною ланкою самоврядування».

Сучасна російська історіографія представлена більш ширшим колом наукових досліджень із заявленої проблематики і, зокрема, однією роботою на рівні кандидатської дисертації. Це робота О. Ю. Морозова «Товариства благоустрою в Московській губернії: організація та діяльність: 1898-1917 рр.» [5]. Для нас важливими є кілька висновків, які були зроблені дослідником: по-перше, товариства благоустрою були органічною складовою процесів урбанізації кінця XIX –

початку ХХ ст.; по-друге, товариства благоустрою за результатами своєї діяльності показали себе як некомерційні та неполітичні організації, які, в свою чергу, є основою громадянського суспільства, і по-третє, – товариства благоустрою визначаються терміном «своєрідний соціокультурний феномен», розуміючи при цьому унікальну атмосферу компромісу, яка була вироблена у внутрішніх та зовнішніх стосунках товариств.

На тлі загальної інформації щодо факту існування та діяльності товариств благоустрою в Україні, маємо намір спонукати українських дослідників до висвітлення низки питань, які стосуються цих об'єднань.

Вважаємо за потрібне винести на обговорення наукового загалу наступні вектори у дослідженні статутних громадських об'єднань в Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., і, зокрема, Товариств благоустрою:

Понятійний апарат та класифікація. Товариства благоустрою, які проводили свою діяльність в Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. – це добровільні об'єднання/організації фізичних осіб для задоволення та захисту своїх законних суспільних (економічних, соціальних, культурних, екологічних та інших) інтересів, мета яких полягала у сприянні силами членів Товариства та за допомогою різних методів благоустрою відповідної території. Термін «благоустрій» розумівся у широкому сенсі; він включав у себе і покращення ситуації в галузі початкової та середньої освіти, і у комунальній сфері, сфері послуг, у санітарному стані території тощо. З позицій сьогодення, такі об'єднання мали статус непідприємницьких товариств, адже їхня основна мета не полягала в отриманні прибутку. Товариства діяли як юридична особа, тобто як організація, яка була створена і зареєстрована у встановленому законом порядку.

Усі громадські товариства, мета яких полягала у покращенні рівня благоустрою відповідної, зафіксованої «Статутом» території, ми визначаємо загальним терміном «товариства благоустрою». При цьому потрібно мати на увазі, що статутні назви кожної організації були різні – «Товариство сприяння благоустрою дачної місцевості ...», «Товариство благоустрою селища ...», «Товариство домовласників для благоустрою селища ...», «Товариство облаштування селища ... та його благоустрою» тощо. Специфічні особливості у діяльності кожної з груп можуть бути предметом окремого дослідження.

Важливо наголосити, що єдиної та повної

класифікації громадських об'єднань, які діяли в Україні, чи то пак в Російській імперії, на сьогодні дослідниками ще не представлено. З іншого боку, науково продуктивним, на наш погляд, міг би стати сам дискурс про можливість створення такої класифікації. Свого часу, наскільки нам відомо, класифікаційний аспект у дослідженнях громадських об'єднань був озвучений лише при вивченні громадсько-наукових товариств. Серед досліджень сучасних українських дослідників, у розвитку вищезазначеного аспекту, виділяються роботи дніпропетровського дослідника В. Савчука. На наш погляд, положення його статті «Громадсько-наукові об'єднання: процедури типологізації» [6] можуть бути узяті в якості певного мобільного каркасу для створення, або, принаймні, спроби створення класифікації добровільних громадських об'єднань України, діяльність переважної більшості з яких припала на кінець ХІХ – початок ХХ ст.

Зважаючи на сучасний український історіографічний простір, який стосується некомерційних громадських об'єднань, і який, як правило, виділяє окремі види таких організацій, беручи в якості критерію поділу статутні завдання та цілі товариств, можемо ствердно, у загальних рисах, визначити і місце товариств благоустрою у майбутній класифікації. Оскільки проголошені мета та завдання товариств благоустрою сумарно не перегукувалися з жодним іншим відомим нам видом громадського об'єднання (благодійні, культурно-просвітницькі, наукові та ін.), а напрямки і результати їхньої діяльності частогусто свідчать про більш широкий спектр виконаних робіт, логічним є висновок про надання товариствам благоустрою окремої «сходинки». У той же час, на наш погляд, доцільним може бути запровадження і т.зв. внутрішнього поділу, в основу якого пропонуємо покласти адміністративно-територіальний критерій. Опрацювання відомих статутних та звітних матеріалів товариств благоустрою в Україні надало нам підстави виділити наступні групи:

- міські товариства (до району діяльності потрапляла частина міста);
- приміські або дачні товариства (виникали і діяли на території дачних селищ, які знаходилися за містами; на сьогодні ці селища є частиною міст);
- товариства, які діяли в межах селищ при новостворених залізничних станціях;
- товариства, які проводили діяльність у сільських адміністративно-територіальних одиницях.

Такий підхід спонукає до дослідження одного з важливих чинників у роботі будь-якого громадського об'єднання – це персональне членство у товаристві. Мається на увазі вивчення майнового, професійного, вікового і національного чинників щодо їхнього впливу на роботу товариств зазначеного виду.

Локалізація товариств благоустрою на території України. За нашими підрахунками, на основі виявлених друкованих «Статутів» та «Звітів» в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. була зареєстрована діяльність понад 50 товариств благоустрою. Разом з тим, ми не відкидаємо можливості, у подальшому, збільшення кількісного показника такого виду громадського об'єднання у зв'язку з появою нової інформації. Із 9 українських губерній ми зафіксували функціонування товариств благоустрою лише у 6: Катеринославській – 6, Київській – 17, Таврійській – 7, Харківській – 9, Херсонській – 8 та Чернігівській – 4.

Більш детально інформація виглядає так:

Катеринославська губернія:

1. Товариство благоустрою селища Яковлівського при ст. Дружківка (Бахмутський повіт, діяло у 10-х рр. XX ст.);

2. Товариство благоустрою при станції Попасна (Бахмутський повіт, діяло у 10-х рр. XX ст.);

3. Товариство благоустрою селища Горлівки (Бахмутський повіт, діяло у 10-х рр. XX ст.);

4. Товариство благоустрою селища при Петровських заводах (суч. Єнакієво, Бахмутський повіт, діяло у 10-х рр. XX ст.);

5. Товариство благоустрою селища при залізничній станції Авдіївка (Бахмутський повіт, діяло у 10-х рр. XX ст.);

6. Товариство благоустрою робочого селища Дмитріївського (суч. Макіївка, з 1913 р.);

Київська губернія:

1. Товариство зі сприяння благоустрою дачної місцевості урочища «Святошин» Київської губернії та повіту (з 1901 р.);

2. Товариство зі сприяння благоустрою дачної місцевості у лісовому урочищі міста Києва «Пуца Водиця» (з 1903 р.);

3. Товариство сприяння благоустрою дачної місцевості «Ворзель» (діяло у 1905 р.);

4. 1-е Товариство благоустрою селища Ірпінь (з 1906 р.);

5. Товариство сприяння благоустрою дачної місцевості Немешаєво 2-ге (з 1906 р.);

6. Товариство домовласників для благоустрою Верхньої та Нижньої Солом'янок, Кучмена й Протасова Яра (з 1907 р.);

7. Товариство благоустрою селища Городок (Київський повіт, діяло станом на 1907 р.);

8. Товариство благоустрою села Деміївки (з 1909 р.);

9. Товариство благоустрою селища Кичеєво (Київський повіт, з 1909 р.);

10. 2-е Товариство благоустрою селища Ірпінь (з 1910 р.);

11. Товариство сприяння благоустрою Труханова Острова у м. Київ (з 1910 р.);

12. Товариство благоустрою селища при залізничній станції Немешаєво 1-ше Київського повіту (з 1911 р.);

13. Товариство сприяння благоустрою передмістя м. Києва Забайків'я (з 1911 р.);

14. Товариство благоустрою селища Караваєві дачі (Київський повіт, з 1911 р.);

15. Товариство благоустрою передмістя м. Києва – лівого боку Шулявки з усіма дотичними до нього дачам (з 1912 р.);

16. Товариство благоустрою селища на хуторі Валеико (1913 р.);

17. Товариство благоустрою околиці м. Києва Зверинця (1913 р.).

Таврійська губернія:

1. Товариство сприяння благоустрою курорту Ялта з околицями між Лівадією та Массандрою (з 1898 р.)

2. Товариство з благоустрою Алупки, як курорту (1898 р.);

3. Товариство курортного благоустрою Євпаторії (з 1911 р.);

4. Товариство курортного благоустрою Феодосії (з 1913 р.);

5. Товариство благоустрою селища Новий Сімеїз (Ялтинський повіт, з 1912 р.);

6. Товариство з благоустрою дачного селища Коктебель (діяло станом на 1913 р.);

7. Товариство благоустрою та розвитку дачного селища Таврида (м. Севастополь, Камішева бухта, проект 1916 р.).

Харківська губернія:

1. Товариство благоустрою селища Високе (з 1903 р.);

2. Товариство з улаштування та благоустрою селища Липовий гай (з 1906 р.);

3. Товариство з улаштування та благоустрою селища Зелений гай (з 1907 р.);

4. Товариство з улаштування та благоустрою селища Південне при роз'їзді ст. Артемівка (з 1907 р.);

5. Товариство облаштування селища Водяне (м. Харків, проект 1908 р.);

6. Товариство благоустрою селища Джерело (з 1909 р.);

7. Товариство з благоустрою Харківського єврейського цвинтаря (проект у 1910 р.);

8. Товариство благоустрою селище Саржана криниця (Харківський повіт, з 1913 р.);

9. Товариство благоустрою харківської околиці Сокольники (з 1914 р.).

Херсонська губернія:

1. Одеське товариство благоустрою Куяльницького лиману (з 1901 р.);

2. Товариство благоустрою дачних територій Середнього та Великого фонтанів м. Одеса (з 1902 р.);

3. Товариство благоустрою дачних територій селища Гниляково м. Одеса (з 1903 р.);

4. Товариство благоустрою Молдаванки (м. Одеса, з 1904 р.);

5. Товариство благоустрою курорту «Цілюще» у дачній місцевості між Куяльницьким та Хаджибеївським лиманами у м. Одеса (з 1909 р.);

6. Товариство з улаштування та благоустрою залізничного селища при станції «Застава 1-а» у м. Одеса (діяло у 1910 р.);

7. Товариство з улаштування та благоустрою селища «Самопоміч» у м. Одеса (діяло у 1911 р.);

8. Товариство з улаштування та благоустрою селища «Згода» у м. Одеса (з 1913 р.)

Чернігівська губернія:

1. Товариство сприяння благоустрою селища Передмостової Слобідки Остерського повіту (з 1904 р.);

2. Товариство благоустрою селища Нова Дарниця (Остерський повіт, з 1907 р.);

3. Товариство благоустрою селища Олексіївське (Конотопський повіт, з 1910 р.);

4. Товариство благоустрою селища Стара Дарниця (Остерський повіт, з 1915 р.);

При визначенні територіальних меж у діяльності товариств благоустрою чітко виділяються 4 зони локалізації об'єднань. Це – Київ, Харків та Одеса з територіями навколо цих міст, а також курортні міста та містечка на території Кримського півострова. У зазначеному переліку окремо стоїть, до появи нової інформації, лише Товариство благоустрою селища Олексіївське Конотопського повіту Чернігівської області [7].

Нормативно-законодавча база. Доступні науковцям статутні та звітні документи українських товариств благоустрою засвідчили, що процес виникнення подібних організацій розпочався наприкінці XIX ст. Зокрема, два товариства благоустрою розпочали свою діяльність у

1898 р. – це Ялтинське та Алупкинське. Тут потрібно зазначити, що з початку XIX ст. в окремих містах Російської імперії при міських думах діяли спеціальні комітети з благоустрою, створення та діяльність яких не потрібно ототожнювати з громадськими товариствами благоустрою кінця XIX – початку XX ст. До появи «Тимчасових правил про товариства та союзи» 1906 р. в Україні діяло близько 10 товариств благоустрою, «Статути» яких особисто візував міністр внутрішніх справ. І вже 10-ті рр. XX ст. характеризуються пожвавленням у сфері громадської ініціативи щодо ініціювання подібних об'єднань. Одним із чинників, який позитивно вплинув на процес самоорганізації найбільш свідомих представників територіальних громад, була максимально спрощена, наскільки це дозволяло законодавство, процедура реєстрації нового товариства. Нам не вдалося виявити спеціальних нормативно-правових документів, зміст яких повністю або частково був би спрямований на регулювання діяльності товариств благоустрою. Цей факт дає нам підстави стверджувати, що їхня діяльність відбувалася відповідно до діючого законодавства, і, в першу чергу, у відповідності до «Правил» 1906 року.

Взаємодія з іншими товариствами та установами. Як правило, в межах адміністративно-територіальних одиниць (село, дачне/робітниче/залізничне селище, містечко, посад, місто) діяло кілька добровільних громадських об'єднань. Статутні завдання та напрями діяльності товариств благоустрою частково включали в себе завдання інших об'єднань (просвітницьких, благодійних, пожежних тощо). Для розуміння повної картини ситуації у статутному громадському секторі варто звернути увагу на зв'язки (за факту встановлення таких) між громадськими об'єднаннями різного виду. Особливу увагу потрібно звернути на результати спільної діяльності.

Окреме питання – це зв'язки між товариствами благоустрою та органами влади. Відповідно до «Положення 1890 р. про земські установи» усі питання щодо благоустрою міст були покладені на міське самоуправління, а у сільській місцевості – на сільські громади. На нашу думку, саме у цьому аспекті і потрібно шукати фактори, які спонукали до створення незалежних від владних структур, у визначенні своєї діяльності, товариств благоустрою. Разом з тим, громадським організаціям для проведення ефективної діяльності часто-густо не вистачало

фінансових ресурсів. Вони змушені були звертатися до владних структур різного рівня з клопотаннями про отримання фінансової підтримки у вигляді одноразових допомог, або субсидій на пільгових умовах. У цьому контексті важливо дослідити джерела фінансування діяльності товариств благоустрою, адже результати їхньої роботи свідчать про позитивний фінансовий клімат в організаціях.

Отже, Товариства благоустрою, які діяли в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. були складовою багатовекторної мережі добровільних громадських організацій. Вони постали як

результат прояву громадської самосвідомості в чітко окреслених адміністративно-територіальних межах. Провідну роль у їхній діяльності відігравав громадський актив. Товариства функціонували за рахунок внутрішніх та зовнішніх джерел фінансування. Одне із важливих завдань, які вирішували товариства, полягало у покращенні загального рівня життя населення, шляхом озеленення території, організації зон відпочинку, відкриття шкільних та медичних закладів, ініціювання у створенні пожежних дружин та налагодженні транспортного зв'язку, тощо.

Джерела та література

1. Лещенко Н. Проблематика громадсько-педагогічного пошуку в галузі дошкільного виховання України (кінця XIX – початку XX ст.) / Н. Лещенко // Вісник Інституту розвитку дитини. Сер. Філософія. Педагогіка. Психологія. Вип. 18. – К., 2011. – С. 99-102.
2. Коломієць Т. Харківське товариство поширення в народі грамотності: 1869-1920 рр. / Т. Коломієць. – Х.: Консум, 1998. – 190 с.
3. Волошина М.С. О Максе, о Коктебеле, о себе: Воспоминания. Письма / М. С. Волошина. – Феодосия; М.: Издательский дом Коктебель, 2003. – 368 с.
4. Сушко І. Товариство благоустрою Святошина. Маловідома сторінка київської традиції самоврядування / І. Сушко // Віче. – 2002. – № 3 (120). – С. 78-80.

5. Морозов А. Ю. «Общества благоустройства» в Московской губернии: организация и деятельность: автореф. дисс. ... к. и.н., спец. 07.00.02 / А. Ю. Морозов; Моск. гос. обл. ун-т. – М., 2007. – 29 с.

6. Савчук В. Громадсько-наукові об'єднання: процедури типологізації / В. Савчук // Ейдос: альманах теорії та історії історичної науки. Вип. 4. – К., 2009. – С. 153-164.

7. Устав Общества домовладельцев для благоустройства Алексеевского поселка Черниговской губ., Конотопского уезда. – К.: Скоропечатня У. Л. Бейлина, 1910. – 23 с.; ЦДІАУК. – Ф. 1439, оп.1, спр. 1481, арк. 5 зв.

Оксана Силка

Общества благоустройства в Украине: понятие, численность, локализация (конец XIX – начало XX вв.)

В статье рассматривается отдельный вид уставных общественных объединений, которые функционировали на территории Российской империи, и, в частности, в Украине в конце XIX – в начале XX вв. – общества благоустройства. Очерчиваются основные дискуссионные моменты в исследовании их возникновения, функционирования и исторической оценки результатов деятельности, исходя из утверждения о свободном участии граждан в разных объединениях – одного из основного компонентов формирования гражданского общества. Приведены количественные данные, которые формулируют предварительное понимание про основные районы локализации обществ благоустройства в Украине.

Ключевые слова: гражданское общество, общественная организация, общество благоустройства.

Oksana Sylka

Landscaping company in Ukraine: concepts, number, localization (the end of XIX – the beginning of XX century)

The paper considered a separate species associations authorized to operate in the Russian Empire, and particularly in Ukraine in late XIX - early XX century. - community beautification. Outlines the key discussion points in the study of their initiation, operation and evaluation of historical performance, based on the position of the free citizen participation in various associations - one of the main components of civil society. Shows the quantitative data, which form a preliminary idea about the main areas of improvement localization companies in Ukraine.

Key words: civil society, authorities (NGO), society improvement.